

De erfenis van *Des coninx summe*
Frits van Oostrom

Het wemelt tegenwoordig in de wereld van de energieke medio-neerlandici; subsidiegeld voor studiereizen is in ons rijke land in overvloed beschikbaar; en een paar weken Parijs kan toch onmogelijk als strafkamp gelden. En niettemin heeft tot op heden nog geen medioneerlandicus gedaan wat toch zo nodig is: in de *Bibliothèque Nationale* gaan uitzoeken of het inderdaad heer Jan van Brederode is aan wie wij al die parels in *Des coninx summe* danken.

Het zit ongeveer zo. In het jaar 1408 begon in het karthuizer klooster Zeelhem (nabij Diest, in de Kempen) de lekebroeder Jan van Brederode aan de verdietsing van de *Somme le roi*, een uitgebreid tractaat over geloof en deugdzaam leven, geschreven in 1279 ten behoeve van de Franse koning door diens toenmalige biechtvader, de dominicaan Frère Laurent. In zijn proloog licht Jan van Brederode de titel toe: 'ende heet een *summe* [vgl. Lat. *summa*], want veel goeder materiën te samen vergadert sijn die tot enen redeliken [verstandig] leven dienen. Ende heet *Des Coninx Summe*, wantse den coninc van Vrancrike ghemaect was; of geestelike [in overdrachtelijke zin] te verstaen, so mach 't des coninx summe van hemelrijk heten. Want het leert ons hoe wi onse rekeninghe maken sullen teghen [balans moeten opmaken voor] den groten rekendach daermen die summe van den summen voor den groten Coninc brenghen moet'.

Aansluitend zet de vertaler de opzet van het werk uiteen. Het zal achtereenvolgens gaan over de tien geboden, over de twaalf christelijke geloofsartikelen, over de zeven sacramenten, de zeven hoofdzonden, en dan over 'hoe een mensche sal leren sterven eer hi sterfvet, opdat hi dan mach connen sterven als hi sterven moet'. Na deze *ars moriendi* zal een verhandeling volgen over zonden en deugden, over de acht zaligheden, over het Onze Vader (met omstandige gebedsuitleg), en aan het einde een beschouwing over de zeven gaven van de Heilige Geest, 'daert also

veel goeder materiën roert [aanroert] dat icker niet al gherepeteren en can, ende daer besluitet dat eynde mede'. Niet dat deze vertaler dit einde overigens gehaald heeft. Maar daarover straks.

In de proloog karakteriseert heer Jan zijn eigen inbreng als die van een nederige taalknecht die zijn plaats kent: de dienstwillige tolk van Frans naar Nederlands, niet minder en niet meer. 'Mer wantmen die Francsoyse woerde niet al properliken in Duutsche [Diets] en can ghesetten also si staen, want het een ander maniere van spreken heeft dan dat Duutsche doet. So heb ic onderwilen mere woerde daer toe gheset, onderwilen min; mer ic hope dat ic den sinne ende die grote materie heel ghelaten hebbe'. Nadere beschouwing van vertaling en origineel wijst uit dat Jan van Brederode die hoop bepaald niet onrechtmatig koesterde, want de geest van *Somme le roi* is ook over *Des coninx summe* vaardig. Maar waar hij zijn eigen inbreng afdoet als slechts nu en dan een woordje meer of minder, doet hij zichzelf te kort. Bij nader toezien blijkt hij namelijk een vertaler die er geen been in ziet om zich vrij regelmatig als bewerker te doen gelden. Als zodanig is hij in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen allerm minst de enige; het is zelfs zo dat in die literatuur de woordelijke vertalingen verre in de minderheid zijn ten opzichte van de vrijere bewerkingen.

Maar als bewerker heeft de schrijver van *Des coninx summe* toch ook eigenaardigheden die hem, voorzover bekend, tot witte raaf maken temidden van de Middelnederlandse bewerkers. Heel opvallend is bijvoorbeeld zijn voorliefde voor vergelijkingen, die hij legio toevoegt. Hij lijkt wat dat betreft in een soort creatieve wedijver verwickeld met zijn bron, want het is juist als Frère Laurent een vergelijking te pas brengt dat Jan van Brederode ertoe neigt om er nog eentje van eigen vinding bovenop te doen. Als de Franse tekst bespreekt hoe elke godsvriend graag de wereldse geneugten af zou danken om de zoetheid van het geestelijk heil, brengt *Somme le roi* de metafoer te pas van hoe een bakker brood bakt uit zuiver meel, de zemelen voor varkensvoer bestemmend. De Middelnederlandse vertaler neemt die vergelijking over, maar komt vervolgens met een extra metafoer uit de ambachtelijke sfeer, die wel zo pittig is: 'of als [zoals] die olieslager, die die puur olye uter grover materiën porst [perst]: die olye besighen [benutten] die menschen, die grove materie ende die olykoeken die daer of bliven geeft men die paerden of ander beesten'. Ook elders blijkt de olieslager Jan van Brederode literair te inspireren: waar het Frans zich, ietwat clichématig, be-

perkt tot het gezegde dat wie met pek omgaat, ermee besmet raakt, voegt hij toe: 'Een olyslagher en can sijn cleder also lichtelic niet reyn ghehouden als een borduerwerker'.

Het moge duidelijk zijn: hier is een vertaler aan het werk die zelf kan schrijven. Opvallend is dat veel van zijn toegevoegde vergelijkingen *ex negativo* zijn getoonzet, en de hopeloosheid van veel werelds pogen illustreren. Wie zich aan de aardse weelde verlustigt, lijkt te menen 'dat die maen die sonne is', of – elders – 'dat de varkens in hun drek meer vreugde smaken dan de engelen in de hemel'. Een mens met een fraai uiterlijk is feitelijk niet anders 'dan een scoen sac van witten leder, die al vol drecs [drek] ende vol onreyne misten [mest] binnen ghevult is, dat tot allen gaten vanden sac uut drupet [tevoorschijn druppelt]'. En wie aan een gewaagde onderneming begint, loopt levensgroot het risico meer te verliezen dan hij heeft te winnen, zoals wanneer iemand 'met eenre guldenre anghel [=gouden haak] na musselen henghelde: verlore hi sijn anghel, dat hi meer verlore dan of hi alle die musselen vinghe die hi woude vanghen. Want sijn anghel dusent werf [duizendmaal] beter waer dan een sac vol der musselen of ander cleenre visschen'. De vertaler lijkt vooral een scherp oog te hebben voor vergissing en mislukking.

Intussen zijn we wel de rand genaderd van een vrij diepe valkuil, of er al in getuimeld. De *Somme le roi* is namelijk zeer ontoereikend uitgegeven, zodat onze vergelijking van de Middelnederlandse vertaling en zijn origineel noodgedwongen berust op kennis van vrijwel slechts één Franse bron. Hoe uit te sluiten dat zich onder de ruim tachtig nog bewaarde en onuitgegeven handschriften van *Somme le roi* een tekstversie bevindt die de voornaamste afwijkingen van *Des coninx summe* afdekt, omdat zij is gevloeid uit de pen van een eigenzinnige Franse kopiist-redacteur die eerder al op Franse bodem deed wat wij hierboven aan een creatieve Middelnederlandse vertaler toeschrijven? De enige manier om dienaangaande klaarheid te verkrijgen, is dat een onderzoeker zich voor weken in Parijs – de stad waar zeven eeuwen terug de *Somme le roi* op schrift kwam en waar nog steeds het leeuwedeel der bronnen ligt – tussen de Franse handschriften begraaft en hun tekst nauwgezet tegen het licht houdt van de Middelnederlandse varianten. Echt filologisch monnikenwerk natuurlijk, maar zoals bijna alle vormen van geesteswetenschap bijzonder nuttig.

Zolang het bovenstaande niet gedaan is, rust deze bijdrage eigenlijk op drijfzand. Toch is de bodem juist voldoende stevig

om er overheen te durven gaan. Er zijn namelijk een paar aanwijzingen die het waarschijnlijk maken dat bovenbedoelde onderzoeker in Parijs een resultaat zou boeken dat in de beste wetenschappelijke tradities even negatief zou zijn als waardevol. Wat duidelijker gezegd: dat zulk onderzoek zou uitwijzen dat het wel degelijk het meest waarschijnlijk is dat de voornaamste afwijkingen in *Des coninx summe* van Jan van Brederode zelf afkomstig zijn. Voor deze hypothese pleit in de eerste plaats dat Middelnederlandse vertalers heel vaak vrije bewerkers zijn; de plicht om zich zo nauwlettend mogelijk aan de letter van het origineel te houden werd in de middeleeuwen nagenoeg alleen bij het vertalen van sacrale teksten gevoeld. Daar komt in dit specifieke geval bij, dat in bepaalde tekstgedeelten waar we, min of meer bij toeval, dankzij andere publikaties beter zijn geïnformeerd over de tekstoverlevering van *Somme le roi*, de Middelnederlandse vertaling evengoed vrijmoedig blijft. De Franse teksttraditie lijkt, bij alle variatie die middeleeuwse handschriften nu eenmaal eigen is, een te gesloten corpus om vandaaruit alle afwijkingen in de vertaling te verklaren.

Natuurlijk is het bovenstaande geen bewijs. En zelfs als ooit alle Franse handschriften zouden zijn uitgekamd zonder dat ze de afwijkingen in *Des coninx summe* blijken te verantwoorden, blijft theoretisch de mogelijkheid bestaan dat in het unieke exemplaar dat Jan van Brederode van de *Somme le roi* op zijn kathedraal had – een legger die, zoals vrijwel altijd in dergelijke gevallen in de middeleeuwen, verloren is gegaan – nu juist wél van die curieuze varianten voorkwamen. Maar met het boerenverstand dat alfa's graag voor kansrekening verslijten, mogen we toch aannemen dat die mogelijkheid vrij academisch is in de minder vleien-de zin des woords. Daar komt een laatste en belangrijke overweging bij. Wat wij van het leven van Jan van Brederode weten, maakt het meer dan aannemelijk dat hij het inderdaad is die zich bij het vertalen van de *Somme le roi* als geëngageerde co-auteur is gaan manifesteren. Een flink deel van de afwijkingen in zijn vertaling laat zich namelijk goed rijmen met Jans levensloop, die trouwens ook om intrinsieke redenen het navertellen meer dan waard is.

Jan, tweede zoon van Reinout van Brederode en Johanna van Gennep (zij enig kind van Willem van Abcoude, tevens heer van Wijk bij Duurstede) werd na zijn vaders dood in 1390 de vijftiende heer van Brederode. (Zijn oudere broer Diederik had voor het leven in een klooster gekozen.) Zoals het paste bij een telg van

het illustere geslacht der Brederode's, verkeerde heer Jan voortdurend in de naaste omgeving van de toenmalige graaf van Holland, Albrecht van Beieren. Hij vergezelde de landsheer onder andere op diens succesvolle veldtocht tegen de Friezen in 1398, en leefde ook in ander opzicht het felle leven van de laat-veertiende-eeuwse wereldling. Maar ook moet hij, net als zijn oudere broer Diederik, een onmiskenbaar religieus gevoel gekoesterd hebben, dat manifest wordt als heer Jan en zijn echtgenote Johanna in 1403 hun huwelijkse staat besluiten te ontbinden om beide in een klooster in te treden: Johanna bij de dominicanessen en Jan bij de kartuizers. Zijn opvolging als wereldlijke heer draagt Jan over aan zijn jongere broer Walraven, die daarmee bovendien Jans excessieve schulden erft. Die schulden waren stellig mede een motief om voor de vlucht naar het klooster te opteren, en aldus niet alleen de lusten maar ook lasten van de wereld van zich af te schudden.

Alleen vergat heer Jan zijn schuldeisers te informeren over de overdracht van de aansprakelijkheid aan Walraven. Omdat nu Walraven reeds sedert 1402 bij het beleg van Gorcum door de heer van Arkel in de boeien werd gehouden (en daaruit pas in 1409 zou worden verlost), bleven de rijke heren met wie Jan overvloedig overhoop lag de nieuwbakken lekebroeder attaqueren. In 1407 sterft dan Willem van Abcoude, de vader van Jans voormalige gemalin Johanna. Johanna zou zijn enig erfgenaam geweest zijn als zij niet de sluier had aanvaard, en daarmee haar echtgenoot in één klap uit de schulden hebben geholpen... Nu dreigde alles naar een verre neef te gaan, Jacob van Gaesbeeck.

Dan blijkt in de kartuizer lekebroeder een spijtoptant te huzen. Jan onderneemt actie, en sleept dankzij gemachineer en inzet van de juiste vriendjes de pauselijke toestemming in de wacht om evenals zijn vrouw het klooster te mogen verlaten en hun oorspronkelijke rechten te hernemen. De prior van zijn klooster en het Generaal Kapittel pogen dit tij te keren en heer Jan voor de kartuizers te behouden; maar dan komen diens vrienden met een verklaring van voorname Parijse theologen op de proppen dat zijn in 1403 afgelegde professieformule ongeldig is. Op grond van deze vormfout kan Jan dus vrijelijk naar de wereld terugkeren, wat hij in 1409 doet. Maar de kartuizers laten het er niet bij zitten, en ontlokken in 1410 de formidabele kanselier Gerson van de Parijse universiteit het oordeel dat de formule van destijds allesbehalve *invalida et cassanda* was, doch bindend.

Inmiddels heeft heer Jan al het beleg geslagen voor Wijk bij Duurstede, om zijn via zijn vrouw geërfde rechten af te dwingen. Als hij de stad inneemt, wekt dit de woede van de Utrechtse bisschop Frederik van Blankenheim, die daarop met zijn leger voor de muren van kasteel Duurstede verschijnt en Jan gewapenderhand uitlevert aan Jacob van Gaesbeeck. De hele exercitie is voor niets geweest. Johanna keert op eigen verzoek terug naar de dominicanessen, in wier midden zij in 1411 overlijdt. Haar fanatieke echtgenoot wordt tot medio 1412 door Jacob van Gaesbeeck gevangen gehouden. Als hij na twee jaar gevangenschap, berooid en zonder een concreet levensdoel, vrijkomt, biedt hij zijn diensten aan als krijgsheer bij de Franse koning. Die wijst Jans kandidatuur evenwel van de hand, omdat hij kennis draagt van diens verleden, en van Jans reputatie als een heetgebakerde querulant. Door Frankrijk afgewezen en stellig nieuwe rancunes rijker, wendt heer Jan zich dan tot Frankrijks aartsvijand, de Engelse koning. In diens leger neemt hij op 25 oktober 1415 deel aan de slag bij Azincourt, helaas zonder te kunnen delen in de miraculeuze overwinning die de Engelsen behalen, want hij sneuvelt.

Men zal moeten erkennen dat er historische romans en docudrama's over minder zijn gemaakt. Maar in het kader van dit stuk is bovenal belangrijk, dat Jans biografie heel wat verklaart omtrent *Des coninx summe*. Om te beginnen wordt begrijpelijk dat deze hoge edelman zich überhaupt aan de vertaling van dit vrome tractaat heeft gezet. In 1408, toen Jan dit werk ter hand nam, was hij lekebroeder in de Zeelhemse kartuis, en dus zowel in staat als min of meer verplicht om zich met vrome boeken te occuperen. Dat hij, de lekebroeder-aristocraat, van huis uit heel goed Frans moet hebben gekend zal hebben gemaakt dat de vertaling van de *Somme le roi* een kolfje naar zijn hand was. Maar ook bewijst Jans levensloop in en na Zeelhem dat Jan zich als kartuizer nog allesbehalve had losgemaakt van wereldse attachés. Ook nadat hij, belaagd door schuldeisers, was ingetreden, bleven zijn opposenten hem op de huid zitten – en vanaf 1407 kwam daar het vlamme conflict bij over de grote erfenis waarop hij rechten wilde laten gelden. We psychologiseren hoogstwaarschijnlijk niet teveel vanaf de koude grond als we ons kunnen voorstellen dat iemand in een dergelijke situatie een zekere hang ontwikkelt naar pejoratieve beelden, die de loosheid van de wereld kunnen illustreren: besmeurde olieslagers, kekke leren buidels waar de drek doorheen sijpelt, contraproductief

gevis met gouden haakjes en dergelijke meer. En nu we hierop toch gespitst geraakt zijn, treft eens te meer de bitterheid waarmee deze vertaler – vaak zeer vrij – de wantoestanden in de wereld aan de kaak stelt, en meer speciaal de hoge, rijke heren tegen de schenen schopt. In het kapittel over macht ('moghentheit'), die in het Frans primair als deugd wordt voorgesteld omdat het gaat om macht die men over zichzelf kan hebben, weidt Jan van Brederode liever uit over de kwade kant ervan. Over de heren die maar nooit genoeg hebben, terwijl toch ook de grootste koning uiteindelijk niet meer te voeden heeft 'dan één lichaem aen sijns selves persoën'; maar nee, 'hebben si twee coninciken, si hadden gaern dat derde oec daer toe, ende wat si hebben, het dunct hem veel te clene sijn'. Zo zijn in feite juist de machtigste heren 'inder waerheit die armste keytive [ellendelingen] van alder werelt, want hem ghenoeghet qualicste met dat si hebben; ende nyemant en mach mit reden [met recht] een groot here heten inder waerheit dan een deuchdelic mensche dien ghenoeghet dat hi hevet'. Klinkt in Jans voortdurende gehamer op de rijkdom die voldoende zou behoren te zijn iets door van de haat die hij zijn schuldeisers toedraagt? In elk geval ademt zijn vertaling veel van zijn vete met de wereld, en lijkt het hier niet voor het eerst noch voor het laatst dat literatuur ontstaat waar iemand nog een rekening heeft te vereffenen.

En ook verklaart die vete waarom heer Jan van Brederode zijn vertaalarbeid, tegen zijn aanvankelijke bedoeling en belofte in, niet heeft voltooid. Begonnen in 1408, moet hij in 1409 ongeveer gevorderd zijn tot bijna halverwege; men moet daarbij bedenken dat de kartuizer in zijn cel nog heel wat tijd en energie zal hebben gependeed aan heibel in en met de buitenwereld. Totdat hij zich in 1409 vrij maakte – en wel iets anders om handen kreeg dan het vertalen van de *Somme le roi*: het mobiliseren van een leger namelijk, voor het beleg van Wijk bij Duurstede. En dat Jan later, in gevangenschap bij zijn rivaal Jan van Gaesbeeck, de kracht of de gelegenheid niet vond om het vertaalwerk te hervatten, kan men hem moeilijk kwalijk nemen.

De onvoltooidheid heeft de verspreiding van Jans werk intussen niet verhinderd. In later tijd togen zelfs twee vertalers aan het werk om *Des coninx summe* af te maken. Hun stijl is, als we ze in hun omgang met het Oudfrans op de vingers kijken, minder eigenzinnig en persoonlijk dan die van Jan van Brederode. Maar aan hun toewijding en volharding is het in elk geval te danken dat het hele werk een breed onthaal kon vinden in de Nederlan-

den, en zelfs behoorde tot de teksten die met de meeste glans de overgang van handgeschreven boek naar boekdrukkunst hebben doorstaan. *Des coninx summe* is ons thans nog overgeleverd in een tiental handschriften en tal van drukken. Speciale vermelding komt daarbij toe aan het exemplaar van *Des coninx summe* dat heeft behoord tot de boekerij van het Bredase geslacht Van Nassau, en dat via die lijn beland is in de bibliotheek van ons regerend vorstenhuis, en van daaruit in de Koninklijke Bibliotheek – iets dat heer Jan van Brederode mogelijk als eerherstel zou hebben beleefd.

Ook zou Jan ingenomen kunnen zijn met de (enige) uitgave die de neerlandistiek, bijna vijfhonderd jaar na dato, bezorgde van zijn werk. Een staaltje hoogstaand vakwerk, met zorgvuldige tekstverzorging en uitgebreide inleiding en annotatie. De tekstbezorger was dan ook geen geringere dan D.C. Tinbergen, de enige mens die twee Nobelprijswinnaars heeft verwekt. (Wie zei daar dat neerlandici niet nuttig zijn?) Wel jammer dat de editor nu uiterekend het auteurschap van het eerste stuk, Jans werk dus, verkeerd inschatte – en dat hij niet iets meer kon doen aan de vergelijking van vertaling en origineel. Maar om dit laatste mag natuurlijk niet de man worden gegispd die, blijkens het titelblad, in 1907 als ‘Leeraar aan eene Hoogere Burgerschool te ’s-Gravenhage’ werkzaam was. Het zijn veeleer zijn latere vakbroeders geweest die het erbij hebben laten zitten, door te negeren hoezeer Tinbergen met zijn editie ook een instrument voor verder onderzoek had nagelaten. Het lijkt alsof het tussen erfenissen en *Des coninx summe* nooit echt heeft willen boteren. Maar dat Tinbergens eigen zonen Jan en Nico nu eenmaal kozen voor een ander vak, kan voor zijn naneven-neerlandici in elk geval niet het geringste excuus zijn om zijn intellectuele nalatenschap zo slecht beheerd te laten. Tegen het einde van de eeuw aan het begin waarvan Tinbergens editie uitkwam, wordt het hoog tijd om de studie van *Des coninx summe* uit het slop, en uit haar *cul de sac* te halen.